

Кучук А.М.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.231.14 : 342.7

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто проблемний аспект розуміння меж крайньої необхідності, зокрема кваліфікація відвернення небезпеки, що загрожує життю однієї особи (декільком особам), шляхом позбавлення життя іншої особи (осіб). Тематику висвітлено з урахуванням сучасного стану розвитку, передусім, європейського суспільства, рішень Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із забезпеченням права на життя. Акцентовано увагу на тому, що життя людини є унікальним явищем, належить до абсолютних цінностей, відтак не може піддаватися кількісному порівнянню для вирішення питання перебування у стані крайньої необхідності.

Ключові слова: абсолютна цінність, крайня необхідність, мораль, право, право на життя.

Постановка проблеми. Події останніх декількох років в Україні черговий раз засвідчили сприйняття більшістю українців саме європейських цінностей. Саме свобода, приватна власність і ринкова економіка дозволяють розвинути і реалізувати власний потенціал, свідомо обрати свій спосіб життя. У зв'язку з цим не можна не згадати «радянську спадщину», яка возвеличила колектив, нівелюючи при цьому індивіда, намагаючись зробити з останнього лише «гвинтик» державного механізму. Не будемо забувати сумнозвісні статті 54¹–54¹⁴ Кримінального кодексу УРСР (хоча необхідно наголосити: не стільки злочини, передбачені цими статтями, скільки надто розширене тлумачення приписів цих статей; доволі детально це описано у «Архіпелазі ГУЛаг» Олександра Солженіцина). Доволі значній частині населення України ще важко усвідомити зміну ціннісних орієнтирів, необхідність жити «за новими правилами» (згадаю працю лауреата Нобелівської премії з літератури 2015 року Світлани Алексієвич «Час секунд хенд», лейтмотивом якої і є вказана квінтесенція), що, у свою чергу, є підтвердженням необхідності врахування при дослідженні різних правових культур принципу правового поліцентризму. Саме визнаючи свободу ОКРЕМОЇ людини, властиву їй гідність (європейські цінності), ст. 3 Конституції проголошує «людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою цінністю». Це положення є відтворенням категоричного імперативу І. Канта, що вказує на необхідність розглядати КОЖНУ людину не як засіб, а як мету: чини так, щоб

завжди ставитися до людей, а також до себе як до мети і ніколи тільки як до засобу. Питання співвідношення індивідуального і колективного відсилають нас до права та моралі. Водночас тематика співвідношення останніх не втратила свою актуальність і для сьогодення, більше того, навіть отримала новий акцент. Так, наприклад, 12 листопада 2015 року, приймаючи зміни до Кодексу законів про працю, пов'язані, зокрема, із недискримінацією за сексуальною орієнтацією, зважаючи на значну кількість негативних відгуків народних депутатів України з цього приводу, В. Гройсман наголосив: «Мова йде про те, що якщо людина працює, ми не маємо права її просто дискримінувати. Я хочу ще раз підкреслити, що основними цінностями будь-якої держави є людина й її права. Ми виступаємо за сімейні цінності. І ні в якому разі, я чую якісь фейки, які говорять про те, що в Україні можуть бути якісь одностатеві шлюби. Не дай Бог, щоб це відбулося і ми ніколи це не будемо підтримувати. Ми говорили щойно із Прем'єр-міністром і, очевидно, що нам потрібно утверджувати сімейні цінності...» [1].

Однак найбільш важливим в аспекті, що розглядається, має право людини на життя, зокрема стосовно можливості/неможливості позбавлення цієї цінності у стані крайньої необхідності. Пов'язане це, передусім, з нечіткістю формулювання у Кримінальному кодексі України припису про крайню необхідність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розглядуване питання досліджується переважно фахівцями у сфері кримінального права. Воно було предметом дослідження таких науковців: Ю.В. Баулін, В.А. Блінніков, В.М. Вінокуров, Г.М. Гехфенбаум, М. А. Овезов, М. М. Паше-Озерський, Т.І. Якімець, на думку яких позбавлення життя однієї особи допускається для порятунку інших осіб і розглядається ними як діяння, вчинене у стані крайньої необхідності. Так, наприклад, М.М. Паше-Озерський, визнаючи неприпустимим рятування власного життя від небезпеки за рахунок загибелі іншої особи, водночас вважає можливою наявність стану крайньої необхідності в тому випадку, коли ціною життя однієї людини рятується життя кількох або навіть багатьох людей [2].

А ось Л.Л. Стецюк вважає недопустимим, як з правового, так і з морального погляду, розглядати порятунок життя однієї особи шляхом заподіяння смерті іншій людині як такий, що вчиняється у стані крайньої необхідності [2].

Дещо специфічним є погляд Н.В. Лісової, якою «обґрунтовано позицію, згідно з якою позбавлення життя однієї особи заради врятування життя іншої особи у стані крайньої необхідності не відповідає нормам моралі та етики, хоча визнається правомірною відповідно до змісту ч. 2 ст. 39 КК України» [53, с. 5]. При цьому, на думку автора, зважаючи на необхідність несуперечності норми права нормам моралі, існує потреба внесення змін до ч. 2 ст. 39 КК України у такій редакції: «Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди охоронюваним правам та інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена, а також умисне заподіяння смерті або тяжкої шкоди здоров'ю людини, якщо така шкода є більш значною або рівною відвернутій» [3, с. 5].

На мою думку, така неоднозначність тлумачення спричинена невикористанням при інтерпретації вказаного нормативно-правового припису системного способу, ігноруванням принципів права та положень конституційного права, а також виходячи із позитивістського розуміння права з властивим йому догматизмом (зокрема тими науковцями, хто вказує на відповідність праву позбавлення життя людини заради порятунку інших). Відтак, існує потреба у дослідженні окресленої проблематики крізь призму загальної теорії права, з урахуванням не лише положень нормативістської школи права, а передусім ґрунтуючись на ідеях природного права.

Мета дослідження – висвітлення теоретико-правових аспектів крайньої необхідності крізь призму європейських цінностей.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 39 Кримінального кодексу України, «не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності» [4]. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 39 Кримінального кодексу України: «Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода» [4]. Наведений припис дозволяє, як було з'ясовано вище, окремим науковцям і юристам-практикам стверджувати про можливість застосування інституту крайньої необхідності для вирішення питання кваліфікації діяння особи, що позбавляє життя людину для врятування життя іншої / інших людей.

Вважаємо таке розуміння крайньої необхідності помилковим та таким, що спотворює уявлення про мораль. *По-перше*, відповідно до ст. 27 Конституції України, «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [5]. «Наведене дає підстави для висновку, що невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини, вони зумовлюють можливість реалізації усіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані», – зазначено в абз. 2 п. 6 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [6].

Не можемо не згадати ст. 3 Конституції України (яка цілком відображає одну з основних європейських цінностей): «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [5]. Наголосимо: кожна людина і життя кожної людини є найвищою цінністю. Життя людини є унікальним явищем, відтак не може піддаватися кількісному виміру. Тому неправильно говорити, що краще

позбавити життя одну людину, врятувавши при цьому життя декількох людей (чи навіть мільйонів людей). Необхідно поставити себе на місце цієї однієї людини і чесно дати відповідь на питання можливості застосування крайньої необхідності. Згадаю відому фразу: «Від вищої гармонії зовсім відмовляюся. Не варта вона сльозинки хоча б однієї замученої дитини».

Не можна забувати і зміни моралі, що яскраво проявляється, зокрема, у ставленні Європи до смертної кари. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.): «Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання» [7]. Водночас уже в ст. 2 протоколу № 6 до Конвенції (1983 р.) зазначено: «Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвротної загрози війни; таке покарання застосовується лише у випадках, передбачених цим законодавством і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього законодавства». А ось відповідно до протоколу № 13 до Конвенції (2002 р.): «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено» (ст. 1), «Жодних відступів від положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 15 Конвенції» (ст. 2). При цьому у преамбулі протоколу акцентовано увагу, що «держави-члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, переконані, що право кожної людини на життя є основоположною цінністю в демократичному суспільстві і що скасування смертної кари становить суть від суті захисту цього права та цілковитого визнання гідності, притаманної усім людям».

Висловивши окрему думку у справі Сорінга (Сорінг проти Сполученого Королівства, 1989 р.), суддя Де Мейер наголосив: «Друге речення пункту 1 статті 2 Конвенції було прийняте близько сорока років тому в особливих історичних умовах, невдовзі після Другої світової війни. Оскільки воно видається таким, що за певних умов дозволяє застосування смертної кари у мирний час, воно не відбиває сучасну ситуацію, це положення нині заперечується розвитком правосвідомості та практики. Таке покарання не відповідає сучасному стану європейської цивілізації» [8].

Нагадаю, що вказане рішення Європейського суду з прав людини стосувалося екстрадиції Йенса Сорінга, який перебував у в'язниці в Англії, очікуючи екстрадиції до Сполучених Штатів Америки, де йому мало бути висунуто обвинувачення в умисному вбивстві у штаті Вірджінія. При цьому, не зважаючи на те, що «Стаття 1 Конвенції, у якій сказано, що «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції», передбачає обмеження, особливо територіальне, щодо дії Конвенції. Зокрема, зобов'язання, взяте Договірною державою, зводиться до «гарантування» (*reconnaître* у французькому тексті) зазначених прав і свобод особам у межах своєї «юрисдикції». Конвенція також не регулює дії держав, які не є її Сторонами, і вона створена не для того, щоб вимагати від Договірних держав нав'язування норм Конвенції іншим державам... Договірна держава може не видавати особу доти, доки вона не впевниться, що

умови, які очікують цю особу в країні призначення, цілком відповідають кожній з гарантій Конвенції». «Навряд чи було б сумісним із цінностями Конвенції, із «спільною спадщиною політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права», про які йдеться у преамбулі, якби Договірна держава свідомо передала злочинця іншій державі, якщо існують серйозні підстави вважати, що він перебуватиме під загрозою бути підданим катуванню, хоч би який жорсткий злочин, як вважається, було вчинено. Екстрадиція за таких обставин, хоча на неї й немає прямого посилання у стислому та загальному формулюванні статті 3, просто суперечитиме духові та змісту статті, а на думку Суду, це притаманне зобов'язання не здійснювати екстрадицію також поширюється на випадки, коли в державі, яка приймає злочинця, його було б піддано реальному ризикові зазнати нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, передбаченого цією статтею» [8].

Зважаючи на це не можна не погодитися із словами І. Ніненка про те, що «у США ..., як і раніше, держава має право позбавити людину життя, якщо вона вчинила тяжкий злочин. Американська концепція *civil rights* хоч і має багато спільного з *human rights*, все-таки ґрунтується на інших ідеологемах, серед яких немає абсолютної цінності людського життя незалежно від дій цієї людини» [9].

По-друге, як відомо, мораль передбачає досягнення цілей моральними засобами, а не будь-якими, тим більше через життя іншої людини. Якщо хтось вирішує віддати своє життя задля порятунку інших – це його особистий вибір і прояв свободи, однак, за нього такий вибір не має права робити жодна людина. Хто вважає по-іншому може уявити на місці тієї однієї людини свою матір і дати собі відповідь на питання: чи позбавлю я свою маму життя заради життя, наприклад, двох чи трьох незнайомих мені людей. Як свідчить опитування, що проводиться нами вже близько восьми років, дуже мало людей підуть на такий крок. Тому знову хочу акцентувати увагу на тому, що мораль не передбачає подвійних стандартів: коли переді мною незнайома людина, я пожертвую нею для врятування життя інших незнайомих мені людей, якщо переді мною моя рідня, я не пожертвую нею задля життя незнайомих мені людей. «Порятунок життя у стані крайньої необхідності за рахунок позбавлення життя іншої людини не може бути визнано допустимим з точки зору моралі й етики» [3, с. 9].

«Якщо дозволити безкарне заподіяння шкоди життю однієї людини заради порятунку життя іншої, то це майже завжди може призвести до масових убивств, зокрема, фактично поставити їх «на конвеєр» в галузі медицини (маємо на увазі насильницьке донорство, знищення новонароджених для отримання стовбурових клітин, небезпечні для життя дослідження на людях неперевіраних препаратів та методів лікування без їх згоди тощо). При цьому очевидно, що у кожному такому випадку матимуть місце посилання на необхідність врятувати інше життя або навіть кілька життів. Тому щоб уникнути такого свавілля, неприпустимо вважати крайньою необхідністю рятування одного чи кількох людських життів за рахунок смерті іншої людини», – вказує Л.Л. Стецюк [2]. У цілому погоджуючись з наведеними словами автора, все ж таки уточнемо, що правильно вести мову не про дозволяння безкарного заподіяння шкоди, а про вважання окремими особами моральним заподіяння

шкоди життю однієї людини заради порятунку життя іншої.

Інтерпретуючи норму кримінального права, що передбачає крайню необхідність, слід використовувати передусім динамічне тлумачення. Нагадаємо, у відомій американській справі (справа Елмера) питання, винесене на розгляд Верховного суду, полягало в тому, чи закон про успадкування мав на увазі (означав), що той, хто вбив заповідача, усе ще міг успадкувати власність. Фактично, законодавчий акт про успадкування не містив жодного пояснення з цього питання. Швидше, неймовірно випадково двох головних суддів звали суддя Ерл (перекладається як граф) і суддя Грей (перекладається як сірій, тіньовий). Обидва вони посилалися на законодавчий акт про успадкування, але якщо суддя Грей вирішив, що вбивця може успадкувати власність (оскільки законодавчий акт не містив протилежного положення), суддя Ерл зазначив, що ми повинні вважати, що Конгрес не мав наміру наділити цей законодавчий акт будь-якими абсурдними результатами, а відтак повинно бути вирішено, що вбивці не можуть успадковувати власність.

Зауважу, нормативіст однозначно прийме рішення про можливість отримання вбивцею спадщини (закон же не забороняє), однак, виходячи з розмежування права та закону, ґрунтуючись на принципі верховенства права, а також виходячи із самого розуміння права, його функцій, відповідь на поставлене питання про спадщину розв'язується доволі просто.

Висновки. Таким чином, життя людини є унікальним явищем, належить до абсолютних цінностей, відтак не може бути «розмінною монетою» і піддаватися складанню і порівнянню для вирішення питання перебування у стані крайньої необхідності.

Бібліографічні посилання

1. У четвер, 12 листопада 2015 року, відбулися пленарні засідання третьої сесії Верховної Ради України восьмого скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rada.gov.ua/news/Novyny/Plenarni_zasidannya/119146.html.

2. *Стецюк Л.Л.* До питання допустимості порятунку життя фізичної особи у стані крайньої необхідності шляхом завдання шкоди життю іншої фізичної особи / Л.Л. Стецюк // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/549/569>.

3. *Лісова Н. В.* Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.В. Лісова. – К., 2006. – 18 с.

4. Кримінальний кодекс України // ВВР України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

5. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/995_004.

8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сорінг проти Сполученого Королівства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=407>.

9. *Ниненко И.* День прав человека. А что такое человек? / И. Ниненко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yhrm.org/ru/publish/den_prav_cheloveka_a_chno_takoe_chelovek.

Кучук А.Н. Крайняя необходимость сквозь призму европейских ценностей: теоретико-правовой аспект. Рассмотрен проблемный аспект понимания пределов крайней необходимости, в частности квалификация предотвращения опасности, угрожающей жизни одного человека (нескольких лиц), путем лишения жизни другого лица (лиц). Тематика освещена с учетом современного состояния развития, прежде всего, европейского общества, решений Европейского суда по правам человека по делам, связанным с обеспечением права на жизнь. Акцентировано внимание на том, что жизнь человека является уникальным явлением, относится к абсолютным ценностям, поэтому не может подвергаться количественному сравнению для решения вопроса пребывания в состоянии крайней необходимости.

Ключевые слова: абсолютная ценность, крайняя необходимость, мораль, право, право на жизнь.

Kuchuk A.M. Extreme Necessity in the Light of European Values: theoretical and legal aspect. The article deals with the problematic aspect of conception of boundaries of extreme necessity, namely the classification of danger prevention that menaces the life of a person (several people), by means of deprivation of life of the other person (people). Thematics is covered taking into account the modern state of development, first of all of the European community, decisions of European Court of Human Rights in cases related to the provision of the right to life.

Vagueness of the Criminal Code of Ukraine providing for the extreme necessity that is the cause of the fact that the number of scientists and practicing lawyers claim about the possibility of exercise of the institute of extreme necessity while deciding the matter of classification of the act of a person that deprives another person of his life in order to save the life of a person / other people is noted. The author believes that such conception of extreme necessity is fallacious and distorting the idea of morality. Every person and the life of the every person are of the absolute value. The life of a person is a unique phenomenon and cannot be calculated in the quantitative measurement. That is why it is erroneously to say that it is better to deprive one person of his life rescuing the lives of several people (or even millions of people). It is required to put ourselves in the place of that one person and honestly answer the question of the possibility of application of extreme necessity.

Transformation of conception of the right to life within the Europe is stated in the article. The second sentence of the item 1 of the article 2 of Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was adopted nearly 40 years ago for exceptional historical conditions, shortly after the world war two. Since it seems as such that allows exercising legal killing under certain conditions at peaceful time, it does not reflect current situation, and this provision is nowadays disclaimed by the development of legal awareness and practice. Such punishment does not meet the modern state of the European civilization. Legal killing is banned by the Protocol №13 to this Convention.

The attention is paid to that that morality provides for achieving aims with the help of moral means, and not by fair means or foul, and moreover by means of the human life. If anyone decides to put his life in order to save the life of the other people – it is his personal choice and manifestation of freedom, but no one can render such a choice for him.

If we allow inflicting human life with impunity in order to save the life of another person, it almost always results in massacre, particularly to put them “on conveyer” in the sphere of medicine, there would be references to the necessity to save other life or lives in the very such case. That is why in order to avoid such arbitrariness it is unlawful to consider as extreme necessity rescuing one or several human lives on account of death of another person.

It is inferred that a human life is a unique phenomenon, belongs to the absolute values and therefore cannot be “political currency” and be calculated and compared while deciding the issue of being in the state of extreme necessity.

Keywords: absolute value, extreme necessity, morality, law, right to life.

Надійшла до редакції 27.01.2016